

**ПРИНЦИП НАРОДНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ:
ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ**

Наукові праці МАУП, 2015, вип. 46(3), с. 85–91

Досліджено еволюцію класичної теорії народного суверенітету у політико-правових поглядах М. Палієнка та С. Дністрянського, розуміння теоретико-правового змісту поняття народного суверенітету в політико-правовій думці Нового часу, проаналізовано підходи до визначеного питання у вченнях Ж. Бодена, Дж. Локка, Ш. Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо.

Важливість дослідження принципу народного суверенітету зумовлена тим, що таке поняття тісно пов'язане з поняттями “народовладдя” та “безпосередня демократія”. Як наслідок, набуває значної теоретичної актуальності проблема чіткого визначення всіх названих понять, а також дослідження механізмів забезпечення та системи гарантій принципу народного суверенітету. Щоправда, поняття “народний суверенітет” потрапляє в коло наукових досліджень не лише тоді, коли ми вивчаємо форми безпосередньої демократії, проблематику прав і свобод людини і громадянина, а й у тому разі, коли предметом нашої уваги стають такі поняття, як “правова держава” та “демократія”. Адже відомо, що навіть за своєю етимологією термін “демократія” є сполученням з такими поняттями, як народовладдя та верховенство влади народу. Таким чином, будь-який аналіз як сучасного стану розвитку України, так і перспектив її подальшої демократизації, формування і становлення демократичних інститутів, конституціоналізму неможливий поза зверненням до проблеми забезпечення принципу народного суверенітету.

Поняття “народний суверенітет” та питання реалізації народовладдя неодноразово розглядалися як проблема в зарубіжній і вітчизняній політико-правовій думці. Становлення класичного розуміння принципу

народного суверенітету пов'язане із політико-правовими ідеями Й. Альгузія, Ж. Бодена, А. Гамільтона, Г. Гегеля, Е. Геллнера, Т. Гоббса, Г. Гроція, А. Дайсі, Л. Дюгі, Т. Джефферсона, Р. Ієринга, Г. Єллінека, А. Есмена, І. Канта, Г. Кельзена, Дж. Локка, К. Маркса, Ш. Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Й. Г. Фіхте та інших вчених. Аналіз ідеї народного суверенітету в історії політико-правової думки здійснювався такими сучасними вітчизняними дослідниками як А. М. Колодій, І. А. Куян, В. Д. Людвік, Ю. М. Тодика, О. Ф. Фрицький, О. В. Щербанюк, О. Н. Ярмиш та ін. Водночас адекватне розуміння того, що таке народний суверенітет, в який спосіб ця ідея визрівала як фундаментальна ідея сучасного конституційного права потребує розгляду поняття “народний суверенітет” у певних науково-теоретичних контекстах. Зокрема, найчастіше воно згадувалось тоді, коли йшлося про демократичну і правову державу. Відкладаючи питання виникнення і обґрунтування поняття суверенітету як такого, звернемося винятково до того теоретико-правового контексту, в якому конституювалось поняття “народний суверенітет”.

У визначених межах нашого дослідження передусім заслуговує на увагу поняття народної держави, яке було обґрунтовано Ж. Боденом. Мислитель повертає до себе увагу насамперед тим, що він поклав в осно-

ву своєї класифікації держав та форм правління саме таке поняття, як “суверенітет” або ж, інакше кажучи, — фактор належності верховної влади в державі. Звісно, у Ж. Бодена принцип народного суверенітету не розглядається як необхідна умова конституювання і розвитку держави. Більше того, як носій суверенітету Ж. Боден розглядав передусім державу та її правителя. Проте він цілком чітко демонструє, що за певних умов цей принцип може бути реалізованим і запровадженим на практиці. Так, описуючи “народну державу”, він характеризує її як таку, де народ має реальну, а не фіктивну владу [1, 170]. Однак що означає “мати реальну, а не фіктивну владу”? Відповідь Ж. Бодена проста: це означає, що народ має безпосередній доступ до органів державного управління. Тобто, з одного боку, народ може делегувати своїх обранців до законодавчих органів, а з другого — народ може безпосередньо висловлювати свою волю, яка є імперативною для органів державної влади. При цьому цікаво відмітити, що попри свою критику “народної держави”, Ж. Боден, тим не менш, не відкидає повністю ідею народного суверенітету. Його позиція полягає в тому, що він висловлює сумнів не щодо народного суверенітету як такого, а щодо здатності народу самостійно реалізувати цей суверенітет на постійній основі. Саме тому він і доходить висновку про доцільність делегування народного суверенітету одноосібному органу державної влади (монарху).

Разом з постаттю Ж. Бодена маємо згадати й інше ім'я німецького юриста Й. Альтузія, який не лише одним із перших почав вживати поняття “народний суверенітет”, а й обґрунтував суверенне право народу встановлювати та змінювати державний лад. Щоправда, теоретична спадщина цього правознавця досі залишається малодослідженою і маловідомою навіть у колах професійних правознавців.

Втім, кажучи про теоретичну розробку поняття “народний суверенітет” як такого, одним із перших імен, яке має бути назване, є ім'я відомого голландського юриста і вченого Г. Гроція. Справді, саме в його фундаментальній праці “Три книги про право війни та

миру” ми зустрічаємо чітке виокремлення двох аспектів, в яких повинно розглядатись саме поняття “суверенітет” [2]. Ці два аспекти пов'язані з суб'єктом (а точніше — з суб'єктами), що є носієм суверенітету. З одного боку — це загальний суб'єкт, чи “*subjectum commune*”. Таким загальним суб'єктом, як вказує Г. Гроцій, може бути тільки народ. З другого боку — це спеціальний суб'єкт (*subjectum proprium*), яким є держава. Тому, на думку Г. Гроція, ці два суб'єкти суверенітету жодним чином не протистоять один одному, а перебувають у певному зв'язку, сутність якого полягає в тому, що суверенітет виходить від загального суб'єкта (народу) і передається спеціальному суб'єкту (державі). При цьому верховна влада хоча і концентрується в руках правителів (залежно від форми правління, це може бути один правитель чи кілька), але як така вона завжди належить народові як цілому. Тобто сила правителя (уряду) полягає в тому, що він уособлює сукупну владу народу. Більше того, саме з цієї причини, як цілком слушно вказує В. Скрипнюк під час аналізу поглядів Г. Гроція, суверенітет верховної влади не можна ані збільшити, ані зменшити [3, 138].

Наступним важливим кроком у процесі розробки та теоретичного обґрунтування принципу народного суверенітету стали праці Дж. Локка та Ш. Л. Монтеск'є.

Для першого із згаданих мислителів проблема суверенітету пов'язується зі з'ясування джерел і причин утворення державної влади як такої. Не відтворюючи концепції постановня і розвитку держави Дж. Локка в цілому, зауважимо лише на тому, що первинними носіями влади для нього виступають окремі індивіди, які, об'єднавшись в єдине ціле, добровільно утворюють політичну спільноту. З цього приводу він пише наступне: “Таким чином, все, що є початком будь-якої політичної спільноти і фактично її утворює, — це не більш як згода будь-якої кількості вільних людей, здатних утворити більшість, на об'єднання та вступ до такої спільноти. Саме це, і лише це, дало початок будь-якому законному правлінню в світі” [4, 319]. На значущості щойно процитованого положення для становлення

локківських поглядів на народний суверенітет наголошує В. Вілсон, який пише, що в усій системі Дж. Локка одним з основних свідчень на користь народного суверенітету є факт вільного (добровільного) характеру виникнення держави. Тобто люди, які її утворюють, приймають самостійне чи суверенне рішення [5, 9].

Зрозуміло, що ця політична спільнота чи держава має рівно стільки влади та повноважень, скільки їй було делеговано, адже, як каже Дж. Локк, “в основі утворення держави лежить згода народу” [4, 328]. Саме тому, ставлячи питання щодо належності верховної влади, Дж. Локк вирішує його однозначно: верховна влада завжди належить народові (як основі політичної спільноти), тоді як держава може розпоряджатись лише тими делегованими їй повноваженнями, що було їй надано в результаті укладання суспільної угоди. Таким чином, при переході від природного до державного стану суверенітет нікуди не зникає, а належить тій спільноті, на базі якої формується держава та уряд.

В аспекті розробки теорії народного суверенітету позиція Ш. Л. Монтеск'є багато в чому є подібною до позиції Дж. Локка. Так, характеризуючи різні форми правління, він відмічає, що демократія стає можливою лише у разі визнання та гарантування народного суверенітету. Тобто в демократичній державі народ є і джерелом влади, і тим суб'єктом, який цю владу здійснює [6, 17]. Щоправда, в концепції Ш. Л. Монтеск'є ми знаходимо деякі нові надзвичайно цікаві акценти у тлумаченні сутності принципу народного суверенітету. Зокрема, він звертає увагу на те, що народний суверенітет має одну характерну властивість. Річ у тому, що верховенство влади народу не є безмежним, оскільки ця влада реалізується у певному законодавчому руслі. Тобто як суверен народ одночасно виявляється і творцем законів, і тим об'єктом, на якого вони розповсюджуються. Створюючи закони, народ їм же і підпорядковується [6, 27].

Однак навіть незважаючи на значний внесок всіх згаданих мислителів у процес розробки та наукового обґрунтування принципу народного суверенітету, засновником або

ж “батьком” теорії народного суверенітету справедливо вважається французький мислитель Ж.-Ж. Руссо, який у своїй праці “Про суспільний договір” не тільки чітко сформулював поняття “народний суверенітет” та “народовладдя”, а й показав їх як необхідні етапи суспільного і державного розвитку. Фактично серцевину теорії народного суверенітету Ж.-Ж. Руссо викладає в другій книзі свого трактату. Продовжуючи розвинену ним на самому початку аргументацію щодо суспільного договору як умови та одночасно основи постання держави і державної влади, Ж.-Ж. Руссо ставить одне надзвичайно важливе питання: а що суто відбувається в момент укладання цієї угоди? Нагадаємо, що, на думку відомого англійського мислителя Т. Гоббса, в момент укладання угоди відбувається безповоротна і остаточна передача суверенітету, який переходить від окремих громадян та народу в цілому до монарха, або ж групи правителів. Більше того, як вважав Т. Гоббс, суверенітет ніколи не може бути повернуто народові, навіть якщо правитель не вважатиме за потрібне дотримуватись первинної угоди.

На відміну від цієї гоббсівської моделі, Ж.-Ж. Руссо практично одразу ж не лише визнає правомірність відчуження суверенітету від правителя, а й вказує, що насправді народ ніколи не позбавляється (ані повністю, ані частково) належного йому від самого початку суверенітету. Навіть якщо верховна влада в державі (в особі монарха або аристократичної групи осіб) і претендує на верховенство, то така претензія є лише фікцією, оскільки, як наголошує Ж.-Ж. Руссо, суверенітет ніколи не відчужується: “Я стверджуватиму, що суверенітет, який є нічим іншим як реалізацією загальної волі, не може ніколи відчужуватись і що суверен, який є лише колективною істотою, може бути представленим тільки самим собою. Передаватись може влада, але ні в якому разі не воля” [7, 216]. Тому, як вважає Ж.-Ж. Руссо, народний суверенітет є основою існування і функціонування будь-якого політичного організму (в тому числі й держави). Якщо ж народ, — навіть коли ми таке припустимо, — захоче відмовитись від свого

суверенітету, то навіть тоді він не зможе цього зробити, оскільки за таких умов він просто вже не буде народом [7, 217].

Наступною важливою складовою вчення Ж.-Ж. Руссо про народний суверенітет є доведення того, що як такий суверенітет не лише не може відчужуватись від народу, а й за самою своєю природою є неподільним. Це положення в теорії Ж.-Ж. Руссо є гранично важливим з огляду на те, що на його основі він розбудовуватиме власну модель найкращої форми правління. Неподільність народного суверенітету означає, що подібно до цілісності свого носія інституція, яка реалізовуватиме владу, також має бути цілісною і неподільною. Тобто суверенітет народу реалізується лише єдиною державною владою, яка не “дробиться на частини” і не має будь-яких власних інтересів, крім тих, що доводяться до неї народом. Втім як саме реалізується народний суверенітет?

Це питання не є випадковим, адже, як зазначає сам Ж.-Ж. Руссо, народний суверенітет має певним чином реалізовуватись на практиці. Для цього існують різноманітні форми участі народу у здійсненні державної влади. Їх основою є право кожного громадянина вільно висловлювати свою думку і домагатися того, щоб прийняте ним рішення було підтримано іншими громадянами держави. Зрозуміло, що подібна настанова сприяла формуванню моделі безпосередньої демократії, коли головний наголос робиться на безпосередньому висловленні народної волі, а не на функціонуванні будь-яких опосередкованих ланок (якими є різноманітні представницькі органи державної влади). Не маючи на меті критикувати руссоїську модель безпосереднього народовладдя, зауважимо лише на тому, що, характеризуючи механізми забезпечення народного суверенітету, Ж.-Ж. Руссо формулює низку важливих положень, які на сьогодні чітко асоціюються як із забезпеченням народовладдя, так і з конституційно-правовими гарантіями народного суверенітету. Назвемо тільки основні з них.

По-перше, принцип народного суверенітету означає не лише те, що над волею народу немає будь-якої іншої верховної волі, а й те,

що в процесі реалізації свого права на участь у державницьких справах всі громадяни є рівними в формально-правовому та матеріально-правовому сенсі. Інакше кажучи, система, в основі якої лежить принцип народного суверенітету, залишатиметься стабільною до тих пір, поки “між громадянами існує така рівність, за якої всі вони приймають на себе зобов’язання на одних і тих самих умовах і всі повинні мати однакові права” [7, 223]. Тому кожен акт народного суверенітету накладає зобов’язання на всіх громадян. Якщо цим актом встановлюються привілеї, то вони встановлюються також для всіх громадян без винятку.

По-друге, які б акти та рішення не приймала суверенна влада, вони ніколи не можуть порушити межі тих первинних угод, які лежали в основі конституювання політичної спільноти. Тобто яким би не був суверен, він ніколи не може порушувати ті вихідні права людини і громадянина, що було зафіксовано як природні права і свободи.

По-третє, важливою умовою реалізації народного суверенітету є забезпечення участі народу в процесі розробки і прийняття законів (цікаво нагадати, що значно пізніше В. Поссе характеризуватиме фактор наявності “народного законодавства” чи “участі народу в законодавчій діяльності” як одне з основних свідчень народного суверенітету [8, 88]). У зв’язку з цим Ж.-Ж. Руссо прямо пише: “Народ, який підкорюється законам, має бути їх творцем: лише ті, хто вступають в асоціацію, мають право встановлювати правила сумісного життя” [7, 228]. До речі, саме з цим моментом пов’язана і критика Ж.-Ж. Руссо представницьких органів влади, які, за визначенням, перебирають на себе частину народного суверенітету. Як наслідок, народовладдя підміняється тим, що може бути схарактеризовано як “влада представницьких установ”. Недарма Ж.-Ж. Руссо наголошує: “Поняття про представників належить новому часу; воно дісталось нам у спадок від феодалного Правління, цього несправедливого та безглузкого Правління, коли людський рід прийшов до занепаду, а звання людини було зганьбленим. У давніх Республіках і навіть

в монархіях народ ніколи не мав Представників; саме це слово залишалось невідомим” [7, 281].

Тому головною метою, яку повинна постійно реалізовувати держава, є забезпечення народу до такої центральної для будь-якої держави сфери, як законодавство. Причому Ж.-Ж. Руссо вважав, що чим активніше та всебічніше обговорюватимуться в суспільстві закони, тим стрімкіше зростатимуть шанси на отримання якомога ефективніших законів. Тобто ці закони одночасно будуть якісними, і не буде потреби нікого змушувати їм коритися (адже якщо кожен громадянин має можливість брати безпосередню участь в законотворчій діяльності, то він коритиметься законам не через зовнішній державний примус, а за власною волею).

Після Ж.-Ж. Руссо теорія народного суверенітету неодноразово була предметом досліджень деяких видатних науковців. При цьому необхідно відзначити, що з нею ми стикаємося як у працях тих мислителів, що стояли у витоків теорії правової держави (І. Кант, Й. Г. Фіхте, Р. фон Моль, К. Велькер та ін.), так і тих дослідників, які в ХІХ ст. формували основи класичного державознавства та правознавства. Більше того, якщо звернутись до вітчизняної та російської традиції правознавства, варто зазначити, що поняття “народний суверенітет” набуло доволі ґрунтовної розробки та висвітлення. Як приклад, можна згадати ім’я М. Палієнка та його праці, присвячені проблемам правознавства (насамперед це такі праці: “Суверенітет. Історичний розвиток ідеї суверенітету та її правове значення” (1903), “Правова держава і конституціоналізм” (1906), “Вчення про сутність права і правову зв’язаність держави” (1908). Згадаймо, що, характеризуючи державу як “суспільний союз суверенного примусового володарювання” [9, 311], М. Палієнко чітко вказував, що як такий суверенітет не може належати державі від самого початку, оскільки держава постає як логічний етап суспільного розвитку. В цьому сенсі первинна влада, а отже, й суверенітет, може належати тільки суспільству, який передається державі, і на який постійно спирається державна влада.

До речі, як цілком слушно вказує Р. Гринюк, саме на цій ідеї М. Палієнко розбудовує одну з основних підвалин власного розуміння феномену правової держави [10, 93–94]. Справді, ґрунтуючись на ідеї народного суверенітету та невідчужуваності прав громадян, М. Палієнко розбудовує власну аргументацію на користь тези про вихідну зв’язаність держави правом, оскільки лише суверенна влада народу, яка не є похідною від рішень державної влади, дає змогу контролювати державу та в разі потреби змушувати її дотримуватись правових встановлень, які є рівною мірою обов’язковими як для самих громадян, так і для держави та її органів.

Так само варто згадати й шойно названу працю М. Палієнка “Суверенітет”, в якій він обґрунтовує фундаментальну значущість теорії суверенітету для розвитку правової думки. Більше того, аналізуючи розвиток цього поняття, він акцентує увагу на тому, що однією з головних проблем для правової науки було не стільки визнання чи невизнання суверенітету як такого, а саме встановлення того, що є джерелом суверенітету, яким чином співвідносяться державний і народний суверенітет. У цій суперечці він повністю солідарний з ідеєю невідчужуваності народного суверенітету та необхідності забезпечення державою найбільш широкого спектру інститутів і механізмів, які б дали можливість народові реалізовувати власну волю, брати участь в державному управлінні. Водночас, як зазначає М. Палієнко, визнання народного суверенітету призводить до фундаментальних змін у функціонуванні самої держави, оскільки така держава виявляється не тільки зв’язаною правом, а й змушена забезпечувати права та інтереси своїх громадян.

Не менш цікаві дослідження змісту та сутності теорії народного суверенітету знаходимо у С. Дністрянського, який також чітко пов’язує розробку цих питань з проблематикою демократичної й правової держави. Полемізуючи з тогочасними представниками теорії “державної першості” (тут доречно згадати бодай прізвище В. Залеського, який пояснював діяльність держави на благо своїх громадян поняттям її “доброї волі”, що під-

тверджується її непохитним і незаперечним суверенітетом [11, 283]), С. Дністряньський абсолютно чітко продемонстрував, що у відношеннях держави і права стан гармонії можливий лише тоді, коли джерелом державної влади і одночасно творцем права виступає сам народ. У зв'язку з цим він вживав такі поняття, як “народна правда” та “справедлива воля народу” [12, 19]. При цьому воля народу є одночасно і джерелом державної влади (тобто поняття суверенітету асоціюється С. Дністряньським передусім з народним суверенітетом, який є основою і фундаментом державного суверенітету), і постійним фактором реалізації державної влади. Інакше кажучи, у своїх конституційних проектах С. Дністряньський завжди приділяв особливу увагу як формам безпосередньої демократії, так і діяльності представницьких установ. Більше того, якщо уважно проаналізувати його проект Конституції, то в ній одну з ключових ролей відіграє такий орган, як Установчі збори. Цей орган безпосередньо формується громадянами держави і до його функцій належить: затвердження конституційної грамоти, прийняття основних виборчих законодавчих актів, визначення виборчих округів, розподіл державної території на громади, повіти й округи. Тобто, по суті, йдеться саме про встановлення волею народу, спираючись на його невід'ємне установче право, основ конституційного ладу [13, 9]. Причому цей орган має бути якомога тісніше наближений до народу для того, щоб завдяки цьому отримати вищий рівень легітимності через своєрідне “освячення” суверенною волею народу.

Отже, розгляд ідей щодо теоретико-правового змісту поняття “народного суверенітету” в політико-правовій думці Нового часу вказує на те, що ідея народного суверенітету знайшла своє теоретичне обґрунтування в концепції Ж.-Ж. Руссо, який поєднав принцип народного суверенітету разом з теорією природного права, а також ідеєю суспільного договору. Все це створило теоретичну основу для розгляду принципу народного суверенітету як необхідної складової нормального розвитку суспільства і держави. Водночас Ж.-Ж. Руссо вдалося надати змістовної ха-

рактеристики тому, що саме становить народний суверенітет, дослідити й обґрунтувати такі його характерні властивості, як невідчужуваність і неподільність, а також розробити в теорії систему механізмів, завдяки яким народний суверенітет має реалізовуватись на практиці в процесі управління державою. При цьому Ж.-Ж. Руссо наголошував на законотворчому процесі, оскільки, на його думку, основним виявом верховенства влади народу і одночасно гарантією народного суверенітету є саме безпосередня участь громадян у процесі розробки, прийняття та виконання законів. Загалом, згідно з теорією Ж.-Ж. Руссо, держава може і не дотримуватись принципу народного суверенітету. Проте ці випадки він розглядав саме як відхилення від нормального процесу державного розвитку, які лишень створюють ілюзію відчуження суверенітету від народу до певного правителя (оскільки, насправді, суверенітет є невідчужуваним і не може бути забраним від народу).

Література

1. Боден Ж. Метод легкого познания истории / Ж. Боден. — М.: Наука, 2000. — 412 с.
2. Гроций Г. О праве войны и мира / Г. Гроций. — М.: Ладомир, 1994. — 868 с.
3. Скрипнюк В. М. Проблема визначення поняття державної влади та її ознак у концепції Г. Гроція / В. М. Скрипнюк // Держава і право: зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. — Вип. 8. — С. 131–138.
4. Локк Дж. Два трактата о правлении: соч. в 3 т. / Дж. Локк. — М.: Мысль, 1988. — Т. 3. — С. 135–406.
5. Вилсон В. Государство. Прошлое и настоящее конституционных учреждений / В. Вилсон. — М.: Изд-во В. М. Саблина, 1905. — 834 с.
6. Монтескье Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескье. — М.: Мысль, 1999. — 672 с.
7. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Ж.-Ж. Руссо. — М.: КАНОН-пресс, Кучково поле, 1998. — 416 с.
8. Поссе В. А. Народное представительство и народное законодательство / В. А. Поссе. — Б. м., 1906. — 102 с.

9. Палиенко Н. И. Учение о существе права и правовой связанности государства / Н. И. Палиенко. — Х., 1908. — 343 с.

10. Гринюк Р. Ф. Обґрунтування принципу обмеженості держави правом у теорії організації державної влади М. Палієнка / Р. Ф. Гринюк // Бюл. Мін-ва юстиції України. — 2003. — № 12. — С. 86–96.

11. Залеский В. Ф. Власть и право. Философия объективного права / В. Ф. Залеский. — Ка-

заны: Тип. Д. Л. Домбровского, 1897. — 318 с.

12. Дністрянський С. Нова держава / С. Дністрянський. — Відень: Укр. скиталець, 1923. — 32 с.

13. Гринюк Р. Ф. Специфіка розуміння права і правової держави у концепції С. Дністрянського / Р. Ф. Гринюк // Правничий часоп. Донецького ун-ту. — 2003. — № 2(10). — С. 3–10.

Теоретичною основою для розгляду принципу народного суверенітету як необхідної складової нормального розвитку суспільства і держави визнана концепція Ж.-Ж. Руссо, що поєднує принцип народного суверенітету разом з теорією природного права, а також з ідеєю суспільного договору.

Теоретической основой для рассмотрения принципа народного суверенитета как необходимой составляющей нормального развития общества и государства признана концепция Ж.-Ж. Руссо, сочетающая принцип народного суверенитета вместе с теорией естественного права, а также с идеей общественного договора.

The theoretical basis for the principle of popular sovereignty as a necessary component of normal development of society and the state is recognized Jean-Zh. Russo concept that combines the principle of popular sovereignty with the theory of natural law, and the idea of the social contract.

Надійшла 22 вересня 2015 р.